

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2019.14.6

BLANTON Virginia; O'MARA Veronica; STOOP Patricia (eds.), 2017. *Nun's Literacies in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue*, Turnhout, Brepols

Esta obra es el tercer y último volumen resultado de los tres encuentros científicos dedicados a la temática y al proyecto *Nun's Literacies in Medieval Europe*. El primero se realizó en la universidad de Hull en 2011, y los resultados se publicaron en 2013; el segundo en la de Missouri-Kansas City en 2012, se publicó en 2015; y el tercer encuentro, que tuvo lugar que en la universidad de Antwerp en 2013, corresponde al presente libro publicado en 2017.

Nos encontramos pues con tres volúmenes independientes, pero también complementarios entre ellos, ya que giran en torno una temática común: la cultura y educación de las monjas medievales europeas, entendidas desde una perspectiva amplia. El término inglés '*literacy*', de difícil traducción, es la clave de esta investigación, que pretende analizar y estudiar el proceso de alfabetización, aprendizaje de la lectoescritura, así como posibles lecturas y escritos de estas monjas, para intentar entender mejor la mentalidad y estilo de vida de este colectivo en la Europa medieval. El proyecto, origen de las tres obras, indaga en las fuentes rescatando información acerca los libros que poseían los conventos, las lenguas en que sabían leer, copiar, escribir, traducir, etc. El volumen reseñado, *The Antwerp Dialogue*, cierra este proyecto con diecinueve artículos centrados en el último período de la Edad Media, del siglo XIII al XVI, abordando áreas lingüísticas y culturas no estudiadas en los otros dos volúmenes, como el catalán, danés, francés, y húngaro; aunque también incluye trabajos sobre las zonas de habla holandesa y alemana.

Las tres editoras, Virginia Blanton, profesora especializada en los estudios de género de la Universidad de Missouri-Kansas City; Veronica O'Mara, profesora de literatura medieval inglesa en la Unviersiad de Hull; y Patricia Stoop, profesora de literatura neerlandesa en la Universidad de Antwerp, introducen el volumen sintetizando los objetivos y resultados de todo el proyecto, haciendo hincapié en tres palabras: *nuns*, *literacy* y *medieval*, en su significado y en su potencial como marco de investigación. Así, los diecinueve artículos de este volumen, divididos en cuatro secciones, están relacionados con las prácticas formales de educación —habilidad oral, escrita, lectora y visual, conocimiento de diferentes lenguas— de todas las mujeres religiosas de clausura o semiclausura: monjas y también hermanas laicas, que vivían en comunidad en la Edad Media. La primera sección se compone de seis artículos (Sheck/Blanton; Smith; More; Hutchison; Corbellini; Stoop/Vroomen) y se titula *Rules and Learning*. En ella encontramos trabajos que abordan la educación y cultura de las monjas a partir de textos informales, normas y restricciones, o guías de lectura y escritura. Destacan los dedicados a la orden Terciaria, como el de Alison More, que hace un repaso a las lecturas y copias hechas por las terciarias franciscanas; o el de Sabrina Corbellini, que se centra en la comunidad de Sint-Agnes de Amersfoort. En líneas

generales se subraya la importancia que tenían las traducciones del latín a lenguas vernáculas para la completa comprensión de las monjas.

El apartado *Literacy and Visualization* contiene cinco ensayos (Garí; Lindqvist-Sandgren; Mette Hansen; O'Mara; Richardson) que están centrados en la puesta en práctica por parte de las monjas de sus habilidades adquiridas. Encontramos estudios de conventos del noreste de España, como el realizado por Blanca Garí, que analiza qué leían o podían leer las monjas de monasterios femeninos de Cataluña, Valencia y Mallorca; ensayos centrados en Suecia, Dinamarca y Inglaterra; o el ensayo de Brian Richardson, centrado en el convento agustiniano de Santa Marta de Milán a finales del siglo XV i principios del XVI, y donde enfatiza el trabajo de copia de libros y la producción de manuscritos realizados por monjas agustinas.

La tercera sección de *Translating and Rewriting* se compone de cuatro ensayos (Deák; Gun; Innes-Parker; Breitenbach/Matter) y estudia la importancia de las lenguas maternas, de la traducción y reescritura por parte de las monjas. Destaca la *Legenda Beatae Margaritae*, estudio realizado por Viktória-Hedvig Deák, sobre la traducción de la leyenda de santa Margarita de Hungría; o el ensayo de Catherine Innes-Parker sobre las traducciones al francés en el siglo XV en prosa de *Le livre de l'arbre de la croix Jhesucrist* hechas por las monjas de Montmartre de París.

Por último, la cuarta sección titulada *Exchange and Networks*, consta de cuatro estudios (Jenny-Clark; Poor; Erler; Moreton) y trata la importancia del fenómeno europeo de la circulación e intercambio de libros entre conventos, de su compraventa, de ejemplares dejados en voluntades etc. Los estudios se centran en casos particulares y en la información que desprenden los libros y volúmenes que pertenecían a estas monjas. Destaca el estudio realizado por Melissa Moreton sobre el intercambio de libros en Florencia a finales del siglo XV, encabezado por una ordenación papal de 1594 que prohibía el intercambio o regalo de libros entre monjas en el monasterio de Santa Brígida del Paradiso, hecho que constata que debía haber una actividad importante de este tipo.

El volumen acompaña los resultados de las investigaciones con ilustraciones de los documentos consultados, y se cierra con una extensa bibliografía y varios índices especialmente completos: un índice de manuscritos, documentos de archivos e incunables; uno de textos y de conventos, y un índice onomástico. Se trata, sin duda, de una obra de referencia para la investigación en todo cuanto engloba el estudio de la educación y bagaje cultural de las mujeres religiosas medievales europeas. El énfasis de este volumen en el estudio de las técnicas de traducción utilizadas y en la importancia que tenían éstas para la formación de las monjas, lo hace especialmente interesante, aunque sin duda el proyecto *Nuns' Literacies in Medieval Europe* no está cerrado, quedan aún áreas y lenguas de Europa por investigar y los cincuenta y tres ensayos que componen la publicación de los resultados de los tres encuentros científicos en torno al tema son sólo una muestra de un trabajo de investigación que puede dar aún mucho más de sí.

COLESANTI, Gemma Teresa; GARÍ, Blanca; JORNET-BENITO, Núria (eds.), 2017. *Clarisas y dominicas. Modelos de implantación, filiación, promoción y devoción en la Península Ibérica, Cerdeña, Nápoles y Sicilia, Firenze, Firenze University Press*

El libro que presentamos a recensión abarca una temática que precisamente está siendo muy tratada en la actualidad. A modo de introducción, podríamos decir que el presente libro es un compendio de artículos enmarcados en el estudio de la espiritualidad femenina medieval pero que sobretodo se ocupa del análisis del paisaje religioso marcado por las comunidades de clarisas y dominicas. El hecho de destacar el papel que tuvieron las mujeres en las nuevas corrientes mendicantes de la Baja Edad Media sitúa el volumen en el centro de una temática actualmente en auge en la investigación. No por casualidad, pues este interés probablemente tiene que ver con las transformaciones socio-políticas de los últimos tiempos, donde la mujer está recuperando progresivamente el protagonismo que le corresponde.

En esta obra contribuyen un número importante de autores y autoras. Los dieciocho artículos que la componen, escritos en catalán, castellano, italiano, portugués e inglés, son el resultado de los proyectos *Paisajes espirituales* (<http://www.ub.edu/proyectopaisajes/index.php>) y *Claustra* (<http://www.ub.edu/claustra/eng>). Las tres editoras: G.-T Colesanti (CNR-Roma) y Blanca Garí y Nuria Jornet (Universitat de Barcelona) han trabajado principalmente en el campo de la historia de las mujeres, de la espiritualidad, la mística y el monacato femenino, así como de la historia de la escritura y de la memoria.

El marco espacial de estudio del presente volumen es, sin duda, amplio, pues comprende todos los reinos de la Península Ibérica además de los de Cerdeña, Nápoles y Sicilia, territorios vinculados en diversos momentos y grados a la Corona de Aragón. Este marco tan amplio es un punto a favor, ya que nos permite tener una visión global del fenómeno del cual habla el libro en la Europa Occidental y mediterránea. En cuanto al marco cronológico, también es amplio, ya que oscila en los distintos artículos entre los siglos XII y XVI.

Los trabajos que comprende el presente volumen se agrupan en cuatro bloques según los ámbitos territoriales de estudio: “Cerdeña, Nápoles y Sicilia: Fundaciones y promoción espiritual” (Bertini, Colesanti, Di Cerbo, Meloni, Pala, Paone, Russo, Santoro, Sardina, Schirru y Sitzia), “Castilla, Extremadura, Andalucía y Navarra: De las *mulieres religiosae* a la fundación y la reforma” (Álvarez Rodríguez, Dulaska, García de la Borbolla, García Valverde, Graña Cid, Lora Serrano, Miura Andrades, Pavón Benito y Pérez González), “Galicia y Portugal: Promoción artística, *cura monialum* y espacios de influencia” (Andrade, Cendón Fernández, Fraga Sampedro, Inglés Fontes, Silva Santos y Sampedro) y “Cataluña y el Reino de Mallorca: Paisajes, redes, devociones y prácticas” (Costa Badia, Garí, Jornet-Benito, Nieto-Isabel, Rodríguez-Parada, Sancho i Planas

y Soler-Sala). Subyacen al conjunto de esta estructura cinco temáticas o líneas de investigación transversales: en primer lugar el esfuerzo por abrirse al conocimiento de áreas poco estudiadas en la topografía monástica femenina; en segundo lugar la comprensión de dinámicas fundacionales y el papel de grupos de *mulieres religiosae*; en tercer lugar la dinámica de implantación urbana y los procesos de interacción creadores de paisaje monástico; en cuarto lugar la importancia del mecenazgo y patronazgo femenino en los modelos fundacionales y de promoción cultural; y por último el análisis de las prácticas devocionales y la cultura material de los monasterios femeninos en un contexto funcional, espacial y performativo.

Del contenido del libro cabe destacar en primer lugar la interdisciplinariedad, ya que desde la historia, la historia del arte, la geografía en algunos casos y la arqueología en otros, se aborda el fenómeno al cual este volumen va dedicado. Esto implica que se investiguen aspectos como la fundación de los conventos, el perfil de sus promotores y mecenas, la clase social de la que provienen las monjas presentes en los conventos, así como la forma en que estos se relacionan con el entorno en el que se hayan inscritos, las prácticas devocionales que se llevan a cabo en ellos, los objetos devocionales (y su contextualización mediante la explicación de su espacio y uso) etc... Algo muy positivo porque nos permite tener una visión global del fenómeno tratado. En segundo lugar, a lo largo del libro se habla de la espiritualidad femenina. Reivindicar el papel de la mujer en la Edad Media, que hasta hace pocos años ha estado olvidada por la historiografía, es un aspecto a destacar en el presente volumen. Su papel ya sea como fundadoras, benefactoras o monjas nos presenta la capacidad de acción social, política y espiritual de las mujeres en sus varias facetas. En último lugar, es también destacable la utilización, sobretudo en los artículos que hablan de los territorios actualmente italianos que pertenecieron a la Corona de Aragón, de numerosas fuentes inéditas, mediante intensas investigaciones de archivo.

A modo de valoración final de la obra en su conjunto, cabe remarcar el esfuerzo por estudiar los espacios de espiritualidad femenina desde varios puntos de vista y por reivindicar el papel de la mujer en la Edad Media. Por todo y por ello, es muy recomendable la lectura del presente volumen, que aporta a la investigación en general y a los estudios de la espiritualidad femenina en particular nuevas temáticas y perspectivas. Sin duda este libro es un estímulo para animar la investigación en relación a ellas.

KILIAN MOLINERO SEBASTIÁN

ALIGHIERI, Dante, 2018. *Comedia*, traducción, prólogo y comentarios de José María Micó, Barcelona, Acantilado

“A mitad del camino de la vida, / me hallé perdido en una selva oscura / porque me extravié del buen camino”. A sus treinta-y-cinco años, Dante Alighieri emprendía la elaboración de la que hoy en día es considerado uno de los grandes clásicos de la literatura universal, su *Comedia*. Con algo más de treinta-y-cinco años, el catedrático de literatura, traductor, poeta y músico José María Micó, ha emprendido “la traducción” (en mayúsculas) de la *Comedia*.

El pasado mes de diciembre de 2018, tras cuatro años de arduo e intenso trabajo, Micó nos obsequió con una nueva (y muy esperada) traducción al castellano de la que, en sus propias palabras, fue “un éxito sin precedentes en el ámbito de la lengua vulgar”.¹ Pero de la misma forma que la *Comedia* no es una obra cualquiera, esta nueva versión tampoco es una traducción cualquiera. Novedosa de principio a fin, ya su título nos permite entrever parte de su gran originalidad: según explica Micó, la *Comedia* de Dante nunca fue *Divina*. De hecho, este añadido se lo debemos a Giovanni Boccaccio quien, “replicando el entusiasmo de Estacio ante la *Eneida* de Virgilio, no dudó en definir la creación dantesca como «divina», y el calificativo acabó incorporándose al título, con todos los honores”.² Finalmente, se consolidó en el año 1555 con la impresión veneciana de Gabriele Giolito; una segunda innovación la encontramos en referencia a su rima: distanciándose de traductores como Ángel Crespo en castellano, o Josep Maria de Sagarra en catalán, quienes decidieron adaptar la obra con su rima original, Micó ha optado por no mantener su rima consonante encadenada, “porque una cosa es la *rima generatrice* en manos del autor y otra cosa muy distinta es la obligación del traductor de respetar, además del sentido original, la legibilidad del relato y sus matices estilísticos, sin añadir elementos ajenos, extemporáneos o forzados por la necesidad de rimar”. Sin embargo, sí que ha optado por mantener sus célebres tercetos endecasílabos, los cuales permiten respetar la sintaxis y la disposición estrófica del poema. De esta manera, Micó consigue preservar su sentido más literal y, a la vez, adaptarlo lingüísticamente para que el lector contemporáneo pueda percibir como actual un poeta del pasado. Aunque, como muy bien matiza Micó, realmente, “si a ese lector, o lectora, le gusta la traducción, el mérito es de Dante”.

Otra de las novedades más destacables es la inclusión de notas introductorias a cada canto (sumamente útiles para quien desee captar la esencia principal del mismo), así como la ausencia de notas al pie, pues, argumenta Micó, “la traducción ha de resolver por sí misma las dudas”. Pero lo que indudablemente resulta una primicia es la incorporación, al final del libro, de infografías sobre el universo dantesco, así como una cronología de la vida y obra de Dante y un índice razonado que, más que facilitar, asiste enormemente al lector (y más a aquellos que se aventuran

¹ En: “Nota sobre el texto y la traducción”, *Comedia*.

² En: “Prólogo. Un título proteico”, *Comedia*.

por vez primera, o no, a adentrarse en el universo dantesco) a la hora de conocer más detalles sobre personajes, obras y lugares citados.

Afirma Micó que Dante “escribió un Poema que no nos habla del saber, sino del vivir, de la vida mortal y de la vida eterna, a través de una ficción autobiográfica que pretendía alcanzar – y así ha acabado siendo – dimensión ecuménica”.³ Así pues, igual que uno de los objetivos principales de Dante como autor fue hablar de una experiencia propia y, por lo tanto, cercana a sus contemporáneos, de la misma forma, Micó ha optado por seguir los pasos del maestro y realizar una traducción que es, a la vez, fidedigna a Dante, y cercana al lector del siglo XXI. Asimismo, ha pretendido también ser más accesible a un lector acostumbrado a las nuevas tecnologías. Sin abandonar el formato libresco tan característico de los clásicos, Micó, juntamente con Acantilado, han optado por un formato portátil, creando una edición compacta con unas hojas tan finas que permiten integrar los 14.233 endecasílabos de la obra en un solo volumen y, todo sea dicho, práctico y de fácil manejo.

Como puede (y debe) apreciarse en todo buen autor, uno de los principales anhelos de Dante fue ser reconocido, convertirse en un clásico, y, consiguientemente, perdurar en la historia. Gracias a extraordinarias traducciones como la que hoy tenemos entre manos, este anhelo puede (y podrá) seguir teniendo lugar, al menos en lengua castellana y, más concretamente, en un “castellano dantesco”.

No obstante, si bien los clásicos gozan del privilegio de la perennidad, cada época requiere de sus traducciones, matiza Micó. Con esta edición, consigue cumplir con creces su misión, pues, como bien se desprende de la propia traducción, logra dotarla de una calidad excepcional. No debemos olvidar que, en realidad, la especialidad del propio Micó como investigador no fue, inicialmente, la de la literatura italiana, pues su formación giró en torno a la filología hispánica como así lo demuestran sus espléndidos trabajos sobre Góngora, Cervantes, Quevedo y tantos otros. Sin embargo, él mismo cuenta cómo, gracias a Góngora, llegó a Ariosto, y así consiguió también llegar y descubrir a Dante.

Pero como él mismo nos lo confiesa: “es muy fácil perderse en la intrincada selva de los manuscritos”⁴ y, todavía más difícil resulta estar al día, tanto de las novedades bibliográficas y ecdóticas del texto, como de los últimos progresos en el estudio de los manuscritos dantescos que nos proporciona la ciencia filológica moderna, todo ello siempre rodeado de numerosas variantes problemáticas. Explica Micó que, entre otras cosas, el debate en torno a los criterios de edición es uno de los asuntos más candentes en los estudios dantescos. No obstante, para esta nueva traducción, Micó ha realizado un extraordinario estudio previo, sobre el cual afirma: “he revisado

³ En: “Prólogo. El argumento de la obra”, *Comedia*.

⁴ En: “Nota sobre el texto y la traducción”, *Comedia*.

el texto original en términos rigurosamente filológicos, y en los pasajes más significativos he querido comprobar las lecturas de otros manuscritos, tanto a través de internet como revisando personalmente algunos códices, en particular los miniados, y no sólo por el goce que supone la mera contemplación de la imponente iconografía dantesca [...] sino porque la relación del texto con las miniaturas que lo acompañan es un campo de estudio de gran interés”.⁵ Con esta nueva edición, Micó nos demuestra que, en realidad, el ejercicio de la traducción no es más que una actividad práctica que hay que acomodar y ajustar a las exigencias de cada caso particular.

Retomando unas palabras de Javier Cercas, quien declara: “No hay novelista que no haya experimentado alguna vez la sensación presuntuosa de que la realidad le está reclamando una novela, de que no es él quien busca una novela, sino una novela quien lo está buscando a él”,⁶ nos atrevemos a afirmar que, en el caso de Micó, ha sido la misma *Comedia* quien lo ha buscado a él para poder seguir perdurando en el tiempo.

En definitiva, nos encontramos ante una edición única e irrepetible que consigue llegar a un público lector de todas las edades y, al mantener la esencia original de la *Comedia* dantesca, consigue conmocionarlo y hacerle reflexionar. Por ello, es más que posible asegurar que cada uno verá en esta obra un eco, una resonancia de parte de su propia esencia. Consecuentemente, podemos catalogar esta traducción como un universal que, sin duda alguna, permanecerá siendo un clásico.

No podemos concluir sin antes mencionar la reciente entrevista a Micó en *Letra Global*,⁷ en la cual comenta que lo que más le cautivó de Dante fue su voluntad, nacida de un deseo juvenil nunca abandonado, de escribir una obra magna, además de admirar su reflexión y trabajo para poder componer esa obra que, sobre todas las cosas, se debía a sí mismo. Es justo afirmar que, del mismo modo, lo que más nos ha cautivado de Micó ha sido su deseo juvenil, tampoco abandonado, de escribir una extraordinaria traducción que, sobre todo, se debía a sí mismo. Porque, como muy bien afirma en sus versos: “De todas las penumbras en que he estado, / ésta es la más profunda. / Por encima de mí duran los sueños”.⁸

CRISTINA MONTORO VERDUGO

⁵ En: *ibidem*.

⁶ En: “Prólogo. Epílogo de una novela”, *Anatomía de un instante*.

⁷ Formato online. Enlace en: https://cronicaglobal.elespanol.com/letra-global/la-charla/jose-maria-mico-dante-encima-shakespeare_211926_102.html

⁸ En: *Primera estación* [antología], Málaga, Centro Cultural Generación del 27, 2009.

CIRLOT, Victoria, 2018. *Luces del grial*, (Alpha, Bet & Gimmel, 30), Barcelona, Alpha Decay

El llibre que ens ateny s'ocupa del motiu literari del Sant Graal, que va implicar la cristianització del gènere novel·lesc del *roman courtois* i artúric en el qual s'insereix. De de Chrétien de Troyes (c. 1130-c.1183), i fins a mitjans del segle XIII, es va desenvolupar un corpus textual entorn d'aquest objecte, que va culminar cap al 1240 amb l'anònim cistercenc de *La Queste del Saint Graal*.

Luces del grial es en realitat una continuació de l'anterior obra que l'autora va publicar sobre el Graal, editada per l'editorial Siruela l'any 2014: *Grial: Poética y mito (siglos XII-XV)*. Tal com reconeix l'autora, aquest llibre incorpora tot allò que no va poder incloure ni desenvolupar en el del 2014, però que va seguir treballant. Victòria CirLOT (Barcelona, 1955) havia publicat altres treballs sobre el Graal i la literatura artúrica i té a més a més, una rellevant bibliografia d'assaigs sobre simbologia, misticisme, cultura i literatura medieval.

El títol del llibre ens remet als dos temes principals que tracta, el Graal i la llum. Repeteix el títol de *Lumière du Graal*, obra editada per René Nelli i publicada a Les Cahiers du Sud l'any 1951. Tanmateix, el títol de l'obra de Victòria CirLOT en realitat fa referència a la tesi proposada per Francis Dubost en el seu article: "Le conflit des lumières: lire 'tot el' la dramaturgie du Graal chez Chrétien de Troyes", publicat en el número 98 de *Le Moyen Âge* (1992), on va interpretar l'escena del seguici del Graal del *roman* de Chrétien de Troyes com un "conflicte de llums" entre la il·luminació de les candeles de la sala i la del Graal, que simbolitzaria la tensió entre dos modes de pensament confrontats del segle XII (el pensament horitzontal o racional i el pensament vertical o metafísic).

Luces del grial es divideix en sis capítols, que segueixen a un pròleg introductori inicial (pp. 7-8). La majoria d'aquests capítols són articles escrits per V. CirLOT entre 2013 i 2017 que han estat revisats i corregits respecte a la seva publicació original per tal d'adaptar-los com a capítols d'aquest llibre. L'únic capítol que fou escrit expressament, per a iniciar l'obra, és el primer (pp. 13-26), on l'autora escenifica el diàleg íntim i personal establert entre l'investigador i la font manuscrita, i recull en primera persona la visita que va efectuar a la Biblioteca Nacional de França per a contemplar el manuscrit *T* de *Li Contes del Graal*. Els capítols 2 (pp. 27-84) i 6 (pp. 166-191) projecten alguns conceptes de la filosofia contemporània sobre diversos episodis artúrics, com per exemple la *cura sui* i la noció de l'exercitació com a mode de vida dels filòsofs P. Hadot, M. Foucault i P. Sloterdijk, o la idea de la reconciliació, per tal de plantejar-ne una relectura que permeti atorgar-los nous significats. En els capítols 3 (pp. 85-107) i 5 (pp. 143-165) trobem una reflexió sobre el concepte medieval de la llum a través de la literatura, aplicant l'expressió del "conflicte de llums" de F. Dubost sobre el conjunt de la poètica del Graal, o comparant la "dama de llum" de les obres de Dante amb els "llibres de llum" d'*El Quixot* de Cervantes. En el capítol 4 (pp. 108-142), V. CirLOT s'ocupa de les representacions i absències del Graal en les miniatures

dels manuscrits i planteja la interpretació del Graal com a relíquia eucarística vinculada a la visió del cos de Crist, en un context en el qual la transsubstanciació i la presència real s'han dogmatitzat.

En el capítol 6 Victòria Cirlot transmet de manera força clara la idea principal que inspira l'esperit d'aquest llibre en el seu conjunt, i el missatge que pretén transmetre amb ell: la novela artúrica com àmbit de diàleg per a qüestions de l'actualitat, reivindicant la utilitat d'alguns dels temes del gènere literari medieval i especialment de la poètica del Graal com a constitutius. De forma més general al llarg de tot el llibre es planteja la possibilitat de realitzar un diàleg entre literatura medieval i preocupacions filosòfiques actuals que permeti reflexionar sobre les imatges, textuales i visuals, presents en aquestes obres literàries.

Un altre aspecte rellevant que podem extreure d'aquesta obra té a veure amb una metodologia que consisteix en l'aproximació a la qüestió de la llum del Graal fonamentada en les fonts manuscrites, considerant els manuscrits com una unitat formada tant pel text escrit com per les il·lustracions que l'acompanyen. En el capítol 1 ja es planteja la importància d'establir un diàleg entre l'investigador, com a subjecte que és, i la font, concretament el manuscrit, com a objecte, alertant que en el manuscrit no podem oblidar el pes que hi té la iconografia de la miniatura, que l'autora descriu com a: «*luz del manuscrito*» (p. 16). En la resta de capítols, constatem que V. Cirlot mai perd de vista les fonts manuscrites originals d'aquestes novel·les, les quals tenen un gran protagonisme durant tot el llibre i atorguen solidesa a les diverses idees plantejades per l'autora. Sovint, els historiadors acostumen a fixar-se en el text i menyspreen el potencial documental de les fonts visuals, mentre que els historiadors de l'art analitzen la iconografia present en les miniatures que il·lumina els manuscrits però s'obliden del text que aquestes acompanyen. Tanmateix, Victòria Cirlot, amb aquesta obra, s'ocupa d'igual manera del discurs textual i del visual que apareix en els manuscrits conservats de la poètica del Graal, i *Luces del grial* resulta ser així una esplèndida demostració de com podem aproximar-nos a les fonts manuscrites mitjançant la confrontació i el diàleg entre el text i les imatges que contenen.

ENRIC CASES REIG

COOMANS, Thomas, 2018. *Life Inside the Cloister. Understanding Monastic Architecture*, Leuven, Leuven University Press, (KADOC studies on religion, culture and society; 21)

Esta obra corresponde al número 21 de la colección «*KADOC studies on religion, culture and society*», realizada por la *Katholieke Universiteit Leuven*, en la cual se publican monografías que recogen resultados de investigaciones recientes de carácter interdisciplinario.

El autor, Thomas Coomans es un arqueólogo e historiador del arte belga, especializado en la historia de la arquitectura, y más concretamente en la arquitectura religiosa, siendo profesor del departamento de Arquitectura de la *Katholieke Universiteit Leuven*.

Life Inside the Cloister. Understanding Monastic Architecture, gira en torno al estudio de los monasterios en el mundo occidental desde su creación hasta nuestros días, abarcando 1500 años de historia de dicha institución. Se trata de un estudio de larga duración, en el que se analiza la arquitectura monástica, tanto desde la tipología de construcción de los diversos edificios, como de la evolución de sus usos hasta alcanzar los siglos más recientes en los que la desacralización de la sociedad ha llevado a estas construcciones a nuevas funciones para las que no estuvieron pensadas. La obra se estructura en una introducción, cuatro secciones que comprenden un total de veintiséis capítulos, una conclusión y unos anexos. Las secciones centrales están dispuestas de manera cronológica, siguiendo la evolución de las edificaciones monásticas.

En la introducción el autor plantea los objetivos de la obra: en primer lugar, entender la arquitectura monástica como proceso de organización espacial y temporal adaptado para la vida regular, el segundo, comprender la evolución de los monasterios en una sociedad occidental exculturada del catolicismo y en tercer lugar también analizar los elementos que hacen de un monasterio un espacio sagrado.

En la primera sección de la obra –capítulos 1 al 5–, titulada *Origins. Organising Sacred Space and Time*, se estudian los orígenes del monacato y de la arquitectura monacal, dando importancia a los principales, y esenciales, espacios del monasterio: la celda, el claustro y la iglesia que además se relacionan con la regla monástica y la vida en comunidad.

La segunda sección *Building Types. Identities and Reformations*, comprende los capítulos del 6 al 14. En ellos se examinan las diferentes tipologías arquitectónicas de monasterios e instituciones religiosas de vida en común: la abadía, la cartuja, el castillo, el convento mendicante, el beguinato, el *Hôtel-Dieu* u hospital, el colegio, el palacio y la casa-monasterio.

La tercera sección *Characters. Embodying the Sacred*, va del capítulo 15 al 20 y estudia aquellas características que afectan en mayor o menor medida a los monasterios, abordando temas tan

diversos como: el lugar y la estabilidad, la clausura y el género, la liturgia y la identidad, la muerte y la memoria, la escala y el crecimiento, y el estilo.

En la cuarta y última sección de la parte central de la obra, *Afterlife. Adoptive Reuse and Heritagisation*, –capítulos del 21 al 26– se hace un análisis del futuro de las edificaciones monacales una vez han dejado de servir para las funciones que fueron pensadas y edificadas, sea por destrucción o ruina, o por destinarse a otros usos, como usos agrarios (granjas o industrias), residenciales, militares (cuarteles o arsenales), correccionales (prisiones), judiciales (tribunales), educativos o culturales.

Cierra la obra un apartado de conclusiones, donde se recapitula sobre lo tratado anteriormente y se hace mención a la tradición religiosa y al patrimonio arquitectónico religioso como herencia recibida, conceptos ambos que se mezclan en el espíritu del lugar, formado de la unión de lo tangible e intangible.

La obra cuenta además con una amplia bibliografía, webgrafía y filmografía, e índices toponímico y antroponímico. Remarcable es la presentación de abundante material gráfico como fotografías y planos de edificaciones monacales, presentes en toda la monografía, siendo una aportación necesaria en una obra que trate de la historia del arte y de la arquitectura.

En definitiva, esta monografía dedicada a la arquitectura monacal presenta un gran interés debido a su forma clara y concisa de tratar los diferentes temas, combinado con una correcta estructuración que hacen de la obra un recorrido cronológico de larga duración sobre el origen, evolución, decadencia y reconversión de las edificaciones monásticas en el contexto occidental, haciendo especial énfasis en la importancia de la interdisciplinariedad y los estudios de larga duración, tan necesarios para poder comprender de una manera más correcta y total la realidad de la arquitectura monástica.

ALBERTO-JESÚS MARTÍNEZ BÉDMAR

CORRAL, Esther (ed.), 2018. *Voces de mujeres en la Edad Media. Entre realidad y ficción*, Berlin – Boston, De Gruyter

<https://www.degruyter.com/viewbooktoc/product/502881?rskey=I6cA5T>

Aquesta obra neix del projecte homònim *Voces de Mujeres en la Edad Media. Entre realidad y ficción* creat el 2014 amb la intenció d'abordar una recerca sobre el «jo» i la realitat femenina en l'Edat Mitjana, cercant-lo en les seves veus femenines presents en les fonts històriques i literàries. L'estudi de la dona en la Edat Mitjana és un àmbit ben actual en la historiografia medieval que ha produït des de fa temps obres destacades, però que encara té molt a oferir-nos. Aquest projecte aposta per un apropament al tema des de la multidisciplinarietat en la història i la literatura, partint de l'obra escrita i de l'estudi de les dones que la promouen, l'escrivien o hi apareixien com a personatges. Com a resultat d'aquest projecte es celebrà el 2017 a Santiago de Compostela un Congrés Internacional amb el títol “A presencia feminina na escritura: voces de mulleres medievais na Idade Media”. La present obra, dirigida per la investigadora principal del projecte, Esther Corral, és el recull dels estudis presentats en aquellencontre científic.

La obra però no segueix l'estructura de l'encontre, sinó que presenta una estructura en tres blocs més un de complementari. Els blocs no responen a un ordre cronològic, sinó temàtic. Aquesta opció, que a priori pot semblar arriscada, resulta encertada en tractar un conjunt d'articles de gran diversitat contextual, però amb uns temes i idees concrets que queden així estructurats d'una manera entenedora i útil per a l'aprofitament dels articles.

El primer bloc “Feminidad histórica” consta de dues parts. La primera, “I-Mujeres con poder”, (Souto Cabo; Recuero Astray; del Val Valdivieso; Cendón Fernández; Pelaz Flores; Ruiz Domingo) tracta les dones peninsulars en el context de l'escriptura, presentant aquelles que en foren promotores i analitzant el seu paper i presència en la documentació. Dels estudis relacionats amb aquesta primera part resulta especialment interessant el treball de Del Val Valdivieso sobre la reina Isabel i l'escriptura com a eina legitimadora. La segona part del primer bloc porta per títol “II-Mujeres en la documentación medieval” (García Fernández; Barco Cebrián; Cadaveira López; Redondo Blasco; Comas Via; Casas Perpinyà) i en ella s'aborden aspectes claus per a entendre les dones en la literatura, com per exemple els silencis a la documentació i la presència de les anomenades «veus en eco», aquelles veus femenines retratades només des del filtre de l'autoria masculina; aquest es el tema principal de la contribució de Cecilia Redondo Blasco.

El segon gran bloc temàtic “Feminidad Autorial” analitza les autores medievals, laiques i religioses, tant les més desconegudes com d'altres més reconegudes. Es subdivideix també en dos parts. La primera es titula “I-Voces propias” (Maura Barillari; Caraffi; Ojea Fernández, Pereira Domínguez; Medina Granda; González de la Higuera Garrido) i la segona “II-Místicas y Religiosas” (Cirlot Valenzuela; Rucquoi; Vínñez Sánchez; Sancho Fibla; Cuadrada Majó).

Tant en una com en l'altre se'ns presenten figures femenines que, en rebel·lia amb les normes socials, juguen un paper subversiu a l'espai públic, eduquen i, en el cas de la primera, ho fan amb intencionalitat política i alhora reflexionant sobre la identitat femenina i el seu rol en l'escriptura.

El tercer bloc "Feminidad Textual" comprèn igualment dues seccions titulades "I-La ficción lírica" (Piccat; Videira Lopes; de Santiago Gómez; Baião Roque; Cunha; Morán Cabanas; Frateschi Vieira; Muiña) i "II-Otras ficciones literaris" (Lee; Gutiérrez García; García García, Santos Carretero; González Doreste, Plaza Picón; Lojendio-Quintero, Mendoza-Ramos; Rodríguez Mesa). Ambdues tracten sobre els personatges femenins a la literatura, majoritàriament escrits des de l'autoria masculina, si bé la obra ens presenta interessants excepcions com les de *Susana* o *Lucrecia*, estudiades per González Doreste i Plaza Picón la primera i per Mendoza-Ramos i Lojendio-Quintero la segona. Les veus masculines presenten en els diferents estudis dames de trobadors, retrats satírics, víctimes d'amor i en general uns personatges que actuen i depenen dels homes. Resulta de gran interès doncs el treball de Gutiérrez García sobre les fades, en el que s'analitzen figures de dones «subversives», amb un rol actiu i posseïdores d'un «saber llibresc», tot ocupant rols negatius en oposició a altres «fades» analfabets i amb un rol passiu i sotmès als homes.

Per últim en el quart bloc, "Espacio Femenino en la Cultura escrita y libresca" (Varela Rodríguez; Mestres Navas; Pérez Pérez) està format per tres únics estudis que ens permeten apropar-nos al llibre i als espais femenins de lectura. Destaca en aquest bloc l'aportació de Cristina Pérez-Pérez sobre *El libro en la corte*, que, vinculant el binomi dona i llibre, ens mostra una relació sòlida entre ambdues en les representacions baixmedievales.

La obra en definitiva és una aportació important i ben rebuda a l'estudi de la dona a l'Edat Mitjana que, publicada en format físic i en Open Acces, facilita la introducció a l'estudi d'aquest àmbit i dóna ales a les potencialitats de la literatura com a eina per entendre les construccions de la identitat. Els seus articles permeten alhora aprofundir als experts en els aspectes dels silencis, els ecos i la transgressió i subversió en la literatura medieval.

XAVIER DUCH LATORRE

SENNHAUSER, Hans Rudolf, COURVOISIER, Hans Rudolf, 2018. *Das Basler Münster: Die frühen Kathedralen und der Heinrichsdom, Ausgrabungen 1966, 1973/74*. Amb la col·laboració de HIBBER, Alfred; KÜHNE, Eckart; PETER, Werner. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag

Les circumstàncies d'aquesta publicació són notables. Com diu el subtítol, aquesta obra es basa àmpliament en les excavacions dels anys 1966 i 1973-74. Les últimes van ser dirigides per l'historiador de l'art i arqueòleg Hans Rudolf Sennhauser. A causa de múltiples obligacions, però, Sennhauser no va arribar a avaluar la documentació de les excavacions. La documentació i els descobriments van estar esperant més de 50 anys per a la seva tramitació i fins al 2009 no van passar a una fundació creada personalment per Sennhauser. Però només després que Basilea acudís als tribunals d'Aargau, la Fundació Sennhauser va reconèixer-ne la propietat a Basilea. Amb la pressió de l'any 2019 i l'arribada de les festivitats relacionades amb el mil·lenari del predecessor directe de l'actual catedral, el *Heinrichsdom*, finalment, es va produir aquesta publicació.

L'enquadernació de tapa dura amb les seves 454 pàgines i quasi 4 kg deixa a entendre al lector que té una publicació massiva a les seves mans. La publicació està ricament il·lustrada i, a part de presentar les troballes de les excavacions, s'hi troben moltes investigacions addicionals relacionades amb la construcció de la catedral, per tal d'ubicar els resultats en el seu context.

En primer pla, per tant, es plantegen preguntes sobre la història arquitectònica de les primeres fases de construcció de la catedral i la topografia sacra. Així l'existència d'una església precarolíngia es fa palpable. La forma de la catedral del bisbe Haito (753-836), contemporani i home de confiança de Carlemany, tant com el *Münster* consagrat l'any 1019 en presència de l'emperador Enric II pel bisbe Alabero II. estan discutits i reconstruïts.

La publicació està dividida en dues parts. Les primeres 242 pàgines, incloent-hi la bibliografia, és la part monogràfica en sí. Després d'una part introductòria, generlment aquesta primera part s'estructura cronològicament. A la introducció el lector pot entendre les principals àrees d'excavació des de l'any 1899 fins al 1988 (p. 20-21), així com també es tracten temes, entre altres, com la interpretació dels diferents morters per la datació (p. 23). Justament aquí l'avanç de la ciència permet datar parts amb més precisió, com per exemple, alguns murs de la cripta i del creuer de la nau central que l'any 1966 es van datar en fase de construcció carolíngia i que avui sabem amb certesa que a causa del diferent tipus de morter no poden datar-se igual.

En les excavacions dels anys setanta hi van treballar dos equips diferents. Un treballava les troballes romanes i precarolíngies. Andres Fuger-Gunti ja va presentar els resultats l'any 1979 en una monografia. Les seves conclusions estan disponibles també en suport digital des del 2011. Nogensmenys, la publicació aquí tractada resumeix i aclareix alguns aspectes d'aquestes fases (p. 26- 42). Tot seguit, al tercer capítol es planteja la qüestió si hi havia un edifici predecessor a

la ubicació del *Haitomünster* (p. 43). Aquesta qüestió també s'aclareix més tard al capítol 6, que tracta la cripta externa. Aspectes tardoromans i de l'alta edat mitjana estan discutits en relació amb la seu del bisbe i on ubicar-la en aquest període (capítol 4, p. 45-46). Finalment, es tracta la construcció carolíngia "... *fundavit ab imo Haito ...*" (capítol 5, p. 47 – 77 5).

Per destacar només un aspecte de com es combinen amb èxit les fonts contemporànies amb els resultats de les excavacions: Haito de Suàbia, educat a l'illa de Reichenau, va seguir l'abat Waldo tant com a bisbe de la ciutat de Basilea com a abat de la Reichenau. Gràcies a la seva correspondència amb l'abat Gozbert de Sankt Gallen tenim la planta famosa creada a la Reichenau. En la literatura es parla sobre les façanes de dues torres rodones (*Zweiturmfassaden*) com a típiques de l'època de la romànica alta, normalment referint-se a exemples de Normandia i la regió alta del Rin. Tal com a la planta de Sankt Gallen, la catedral de Basilea ja tenia dues torres rodones a la façana de l'oest des de la seva construcció sota el bisbe Haito, és a dir, ja en l'època carolíngia i no des del segle XI. Reichenau-Mittelzell des del segle X també posseïa dues torres occidentals, però, de planta quadrada, com diu l'obra: "La discussió sobre els començaments està oberta" (p. 65).

Després de tractar la cripta, els annexos laterals i altres qüestions com la barrera entre el cor dels canonges i la part laica, entre altres, aquest capítol acaba en una reconstrucció de la catedral. Sembla que es tractava d'una catedral que podria competir amb les esglésies episcopals de l'època (Lausana, Coira, Ginebra) i només va ser superada per Constança (p. 73-76). Les consideracions d'un possible sistema geomètric, dibuixat i descrit per H. R. Courvoisier que es basa en la mesura de peu carolíngi de 29,7 cm complementen aquestes consideracions.

Les troballes arqueològiques mostren que la cripta exterior, tractada de seguida (capítol 6, p. 79-99), no es pot comparar ni amb la catedral de Haito ni amb la d'Enric. És més recent que la catedral carolíngia i és més antiga que el *Münster* actual, per tant, va ser construïda entre les dues fases.

Després d'un capítol que considera les interpretacions de Furger sobre les excavacions a la capella de sant Nicolau (*Niklauskapelle*) i de la cripta (capítol 7, p. 93-99), el lector arriba a la catedral otoniana (cap. 8, p. 101-190).

L'entusiasme dels bisbes otonians per a la construcció és conegut. Adalbero II s'uneix a aquesta tendència sorgint com a constructor de la seva catedral. També és el primer bisbe de Basilea del qual sabem que va ser enterrat a la catedral. En conseqüència i per donar només un exemple, la publicació assigna de manera molt ben raonada les tombes prominents amb els bisbes dels quals se sap que estan enterrats en la catedral. Un altre cop les comparacions visuals amb les catedrals en el seu estat en aquesta època, concretament, Lausana i Ginebra són ben trobades (p. 189).

La conclusió principal del capítol més central del llibre es pot resumir de la següent manera: el *Münster* d'avui encara es basa en la construcció i consagració de 1019. No hi havia una nova construcció al voltant de 1200, sinó la catedral de 1019 ja tenia grans dimensions comparables amb les de Bamberg, per exemple, una altra catedral consagrada amb la presència d'Enric II. Per tant, fou consagrada al 1019, redecorada al voltant del 1200 i restaurada després del terratrèmol del 1356. Entendre la catedral romànica tardana com una versió novament vestida i arquejada de l'església predecessora explica amb facilitat i soluciona aspectes anteriorment difícils d'interpretar.

En comparació amb la catedral d'Estrasburg o la lleugerament més recent catedral de Friburg, la basileana roman arrelada en la tradició i a l'any 1200 no s'embarca en les innovacions del gòtic francès. Per tant, es tracta de l'última etapa del romànic alemany abans de l'assumpció del gòtic francès, mantenint-se en la tradició de l'església de l'Imperi.

El capítol nou està dedicat a l'incendi i a la fase de restauració, és a dir, a la fase romànica tardana de la catedral (p. 191-198). Els últims dos capítols abans del resum estan dedicats als altars (cap. 10, p. 199-202) i a les tombes (cap. 11, p. 203-211). Particularment, en aquests capítols es nota especialment que la cooperació de mapes i text ha tingut èxit i diversos temes perifèrics com la tomba de la reina Anna estan tractats d'una manera concisa.

Les conclusions adequadament anomenades *Rückschau – Zusammenschau* (cap. 12, p. 215-228) són justament això: una sinopsi (*Zusammenschau*), però també una revisió (*Rückschau*). Revisió, en aquest sentit, com es van interpretar els resultats directament després de l'excavació i com es veuen els resultats avui. Sinopsi perquè es resumeixen d'una manera coherent els diversos temes tractats en els capítols anteriors, començant amb la ubicació de l'església al paisatge urbà de l'antiguitat tardana i seguint cronològicament.

La segona part consisteix en el catàleg i una gran secció amb intents de reconstrucció, taules de comparació, etc. dividida en les seccions A-H.

Una gran secció (p. 243-336) de la segona part del llibre és el catàleg dels nombres de posicions, taules de concordança, etc. Cada fitxa, entre altres detalls, conté el quadrat on se situa, l'etapa en què es va excavar i les pàgines on es menciona dins de la publicació. Això permet una navegació bastant àgil dins de l'obra si hom s'interessa d'un detall específic.

Una part de les seccions A-H, en total 28, són extraïbles però la majoria, excepte els plànols grans estan dins del llibre. Això inclou totes les fotos de les excavacions (B) i els plànols dels diversos períodes en escala 1:300 (C), els plànols de reconstrucció en blanc i negre (D), els plànols de les excavacions en escala 1:50 (E) i els detalls de les excavacions de l'Escala de l'Oest, la cripta, el creuer (*Vierungskrypta*) i la cripta de l'est (F).

Els primers onze mapes plegables (A.1-11; Escala 1:100) són plànols generals de totes les excavacions a la catedral en gran format. Cada plànol tracta les troballes d'un període en concret. Així que hi ha plànols que ressalten visualment el període tractat, per exemple, les troballes carolíngies. És una eina extremadament útil per seguir el text i entendre les idees plantejades. Hi ha plànols que, a part de contenir els nombres de posició, contenen les cotes d'altura. Tots són molt precisos i arriben fins al nivell de la pedra mateixa. Tres plànols més complementen aquesta visió general (A.12-14). Dos són representacions de vistes laterals de les troballes i el tercer dona una vista isomètrica del *Heinrichsmünster*. Però els plànols extraïbles, en la majoria dels casos, estan utilitzats com a eina addicional. Es pot trobar una representació esquemàtica de les vistes del sud en la publicació (p. 51), així com una versió ampliada més detallada com a mapa plegable (A. 12). També en forma plegable hi trobem la majoria dels plànols dels perfils (excepte G1-2) i les taules de comparació (H. 1-6). Aquestes taules de comparació són de gran utilitat pels historiadors d'art, especialment per a l'ensenyament.

Es pot dir que es tracta d'una publicació completament reeixida. Tant la qualitat dels plànols com el format són extraordinaris. L'única crítica que es pot fer és que al final, com que l'obra està dividida en dues parts, s'hagués pogut dividir l'obra en dos volums, cosa que hauria estat més pràctica per al lector en molts sentits. També és gairebé impossible que no es faci malbé la coberta dels plànols, ja que quan es treuen el pes del llibre mateix la danya. Especialment, els plànols plegables així causaran malsons als bibliotecaris.

Tampoc s'entén perquè la part d'Eckart Kühne (p. 385-388), on discuteix les possibles reconstruccions de la catedral otoniana està a la segona part del llibre al mig dels plànols. Probablement per facilitar la lectura, però trenca amb l'organització i l'esquema general.

Si deixem de banda aquesta crítica tècnica, l'obra es pot considerar una referència de com es pot tractar el material arqueològic d'excavacions antigues i situar-les en els corrents científics actuals. En molts moments també es nota que Sannhauser és historiador de l'art, ja que tracta amb gran detall aspectes que tenen a veure amb les excavacions només de forma perifèrica. Però justament aquests passatges donen a la publicació un caràcter especial. Particularment, tota la part comparativa que inclou els plantejaments d'un corifeu de l'història de l'art fan que aquesta publicació no només sigui interessant per als arqueòlegs medievals, sinó també als historiadors d'art i d'arquitectura.

CORNEL-PETER RODENBUSCH

SUREDA I JUBANY, Marc (dir), 2018. *Oliba Episcopus: mil·lenari d'Oliba, bisbe de Vic: exposició al Museu Episcopal de Vic del 27 d'octubre de 2018 al 10 de febrer de 2019*. Vic, Museu Episcopal de Vic-Editorial Work

El Museu Episcopal de Vic, coincidint amb el mil·lenari de l'ordenació d'Oliba com a bisbe de Vic, va coordinar una exposició sota el nom d'«Oliba episcopus», que romangué obert al públic des del 27 d'octubre del 2018 fins al 10 de febrer del 2019. Alhora, sota la direcció de Marc Sureda i Jubany, conservador del Museu, es va elaborar un llibre fruit de la feina d'un notable equip d'investigació amb nou articles i un catàleg de les obres exposades.

El llibre està dividit en dos grans blocs: el primer recull una sèrie d'estudis sobre la posició politicoreligiosa dels bisbes entorn de l'any 1000, sobre l'ordenació de l'aleshores abat Oliba com a bisbe, i sobre el seu destacat paper en el panorama feudal català; el segon està format pel catàleg de les obres de l'exposició «Oliba episcopus» al Museu Episcopal de Vic.

Segons planteja el propi editor, Marc Sureda, aquest llibre està concebut com a efemèride de l'ordenació d'Oliba i es planteja com una perfecta ocasió d'evocar una unitat històrica de Catalunya, alhora que presenta, a través d'estudis i testimonis materials, el passat del bisbe Oliba, potenciant la seva figura com bisbe, envers l'abat enaltit per la historiografia catalana del Romanticisme (s. XIX).

El primer bloc de l'obra recull nou estudis dedicats a aspectes concrets de la vida i obra del bisbe Oliba, prenent com a base objectes materials, la majoria dels quals fou exhibida a l'exposició. El primer estudi (D. Abadías Aurín) contextualitza el feudalisme i la figura dels bisbes com a nexes de cohesió política, cultural i religiosa en els territoris de l'Europa Occidental. El segon (D. Méhu) pretén explicar el procés d'ordenació d'un bisbe a partir d'alguns manuscrits conservats a Catalunya, datats a la primera meitat del segle XI, i podria servir com a introducció del següent estudi, el tercer (R. Ordeig i Mata), que es centra en el moment en què l'aleshores abat Oliba fou nomenat i ordenat bisbe de Vic, emfatitzant la conjuntura política que va fer possible el seu nomenament produït a finals del 1018. El quart estudi (R. Baró Cabrera) destaca la seva formació com a intel·lectual i la seva activitat cultural, desplegada sobretot després de la seva consagració bisbal, però que es manifesta en l'impuls donat als monestirs de Ripoll i Cuixà com a centres culturals. El cinquè (M. Sureda i Jubany) tracta la política constructiva que emprengué Oliba durant el seu període com bisbe. El sisè (F. Español Bertran) aborda el mecenatge d'Oliba com a bisbe, partint dels inventaris de Ripoll i dels pocs objectes litúrgics que ens ha arribat avui en dia. Complementa aquest capítol el següent estudi, el setè (M. Castiñeiras), que tracta especialment les arts pictòriques de les Bibles de Ripoll i de Roda, tot analitzant les miniatures i la seva finalitat pedagògica per una societat en la qual la majoria era analfabeta i demostrant la importància cultural del *scriptorium* de Ripoll en temps d'Oliba. El vuitè estudi (M. S. Gros i Pujol) analitza alguns

manuscrits del segle XI, detallant l'origen, els motius i la finalitat dels mateixos. Finalment el novè i últim estudi (S. M. Cingolani) aborda el procés de la recuperació de la memòria històrica d'Oliba com abat-bisbe, produït cap a la segona meitat del segle XIX, amb l'enaltiment d'ell com *Pare de la Pàtria*, evidenciant els interessos culturals i nacionals dels intel·lectuals de l'època.

El segon gran bloc del llibre és el catàleg, resultat de la direcció científica de Marc Sureda comptant amb la col·laboració de l'historiador Daniel Duran i Duelt. El catàleg recull la informació dels setanta-vuit objectes exhibits a l'exposició *Oliba episcopus*, gràcies a la investigació exhaustiva de trenta-tres erudits i erudites que tenen un profund coneixement tant respecte al personatge d'Oliba com del seu entorn. Cada objecte exposat té una entrada en què s'especifica el seu nom, tipologia, període i/o origen, mides i el lloc on es troba avui en dia, amb una informació resumida fruit de la recerca, una fotografia d'alta resolució per contemplar-lo i una bibliografia específica de l'objecte catalogat. El llibre es tanca amb una traducció del contingut a l'anglès.

En conclusió, estem davant d'un llibre que aporta una imatge renovada del bisbe Oliba amb l'ajuda de testimonis materials de l'època, que procedeixen tant del directe entorn d'Oliba com del seu context europeu. Es tracta d'una obra assenyalada i indispensable per introduir-se al món del bisbe de Vic, conèixer la seva obra i poder contemplar de primera mà aquells testimonis materials que poden ampliar la comprensió de la complexitat del període medieval i de l'entorn d'Oliba. L'obra però -tal com afirma Marc Sureda-, no cerca només aportar nous coneixements historiogràfics respecte a la figura del bisbe-abat i el seu món, sinó que sobre tot vol representar un punt d'inici per impulsar una necessària revisió global de la seva figura i obra, més adient a la perspectiva contemporània.

MIQUEL SENTIAS